

TERCÜMELER :

TÜRKLERDE VE MOĞOLLARDA DEFİN MERASİMİ MESELESİNE DAİR *

W. BARTHOLD

Ruşçadan çeviren : ABDÜLKADİR İNAN

Göçebe kavimler tarafından Orta Asya ve Karadeniz bozkırlarında, geçmiş zamanın hatıraları olarak, bırakılan anıtlar, bilhassa kurganlar ve Ruşçada kamennaya baba = taşnine ** diye tanılan heykeller uzun müddet bilginler için muamma olmakta devam etti. Bu anıtların açıklamasında görülen güçlükler, başka arkeolojik materyellerin açıklamasında olduğu gibi, yazılı kaynaklarla ikmal etmek imkânının bulunmamasından ileri geliyordu. Bu kurganları ve taşnine'leri tarihte malûm olan kavimlerden birine nisbet vermek için bunların kesin veya nisbî tarihini tayine yarıyan hiçbir malûmata malik bulunmuyorduk; bugünkü göçebelerin tetkiki ve bozkırlarda eski zamana ait muhafaza edilen rivayetler dahi katî bir netice vermiyordu.

1889 yılında meydana çıkarılan ve 1893 yılında deşifre edilen Orhon yazıtları sayesinde Orta Asya arkeolojisi üzerinde inceleme yapanlar ilk defa olarak tarihi (date) kesin olarak malûm olan materyelleri elde etmiş oldular ki, bu anıtın muayyen ve tarihi bir kavme ait olduğunda hiç şüphe yoktur. Bu keşifle birçok meselelerle beraber, N. İ. Veselovskiy'nin 1915 yılında neşrettiği "Taşnineler meselesinin bugünkü durumu," adlı makalesinde ¹ gösterdiği gibi, taşnine'ler adıyla malûm olan ve Moğolistan'dan Karadeniz steplerine kadar yayılan erkek ve kadın heykelleri -ki bu heykeller göbekleri hizasında ellerinde bir kadeh tutarlar - meselesi de kesin olarak halledilmiş oldu. Orhon anıtlarının keşfinden sonra biliyoruz ki bu heykellere yazıtlarda *balbal*

* ZWO. dergisinden alınmıştır. C. XXV.

** Rahmetli Ragıp Hulusi Özden «kamen- baba» terimini «taşnine» diye tercüme etmişti, biz de bu tercümeyle kabul ettik. Ruşça «kamennaya baba» harfiyyen t. kadın. karı demektir.

¹ «Zapiski Imp. Odesskago Ob. istorii i Drevnosti» dergisinin XXXII. cildinden ayrı basım.

denilmektedir. Bunlar Türkler tarafından ölümlerin hatırası için konulmuşlardır. Önceleri bu heykeller ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanları tasvir eden heykellerdi; sonraları, galiba, başka maksatlarla da dikilmiş olsalar gerektir; çünkü erkek tasvir eden heykellerle yanyana kadın heykelleri de bulunuyor ki bunların ölünün kendi heykeli olması da mümkündür. Orhon yazıtlarını bırakan kavim ilk defa milâdî VI. yüzyılda tarih meydanına çıkıyor; işte bu tarih, bahis konusu olan tipteki heykeller için *terminus post quem* oluyor. Rubruk'un anlattıklarından biliyoruz ki, daha onun zamanında, yani XIII. yüzyılın ortalarında, Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Ruslara *Polovtsi*, Batı Avrupalılara *Koman* adıyla malûm olan Kıpçaklar böyle heykeller dikiyorlardı. Elimizdeki malûmata göre XIII. yüzyıldan sonra bu gibi heykeller dikilmemiştir.

Türk defin ayini ve merasimini tetkik edecek müstakbel araştırmacılar için kat'i olarak tarihlenen Orhon anıtları ve Veselovskiy'in² haklı olarak "klâsik,, saydığı Rubruk'un Kıpçak defni tavsifi başlıca hareket noktası olacaktır. Türkoloji ilmi, Veselovskiy'in de kaydettiği gibi, bu meselenin halli için pek az şey yapabilmıştır. *Taşnîne* denilen heykellerin Türkler tarafından ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanların tasvirleri olarak konulduğu işaret edilmiş ise de bu âdetin menşei, heykellerin tipleri, bu tipin raslanan başka insan heykelleriyle münasebeti meseleleri şimdiye kadar halledilmiş değildir. Yapılması bugün mümkün olan iptidai çalışmalara bile başlanmamıştır. Çinli ustaların iştirakiyle yapılan Orhon anıtlarının başka yerlerde bulunan *taşnîne*'lerle mukayeseli tavsiflerine de malik değiliz. Böyle bir tavsif, hangi teferruatın Çinli ustalar tarafından yapıldığını ve hangilerinin bozkır gelenek ve görenekleriyle bağlı olduğunu belki açıklayabilirdi. Yalnız Orhon yazıtlarında değil, fakat Yenisey yazıtlarında da raslanan³ *balbal* kelimesi Türkçe sayılmamakta ve Çince ile izah edilmek istenmektedir. *Taşnîne*'lerin inuayyem bir tip defin ile bağlı olduğunu açıklayacak arkeolojik tetkikler de yapılmamıştır.

² Kamennaya babı (Taşnineler), sah. 17 ve b.

³ Tsch. M. a yazıtı (6,4), krş. Radloff. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, s. 393 f. Krş. Moğolistan antikaları, tablo XCIII, burada bu kelimeyi ancak retüş yapılmış estampaıda farketmek mümkündür.

Veselovskiy'nin kaydettiğine göre⁴ Avrupa Rusyası'ndaki bütün taşnine'ler, kurganlar (höyükler) kaldırılmışlardır; Orta Asya'da birçok taşnine'ler hâlâ yerlerinde (in situ) bulunsalar gerektir; fakat bunlar da, A. V. Adrianov'un kaydettiğine göre, mezarlardan ayrı, tek başlarına bulunuyorlar; ancak Moğolistan sınırı dahilinde Adrianov, bu heykelleri mezar höyükleri yanında görmüştür⁵. G. N. Potanin'e göre⁶ ise bu gibi haller Moğolistan'da dahi nadirdir. Nihayet Orhon yazıtlarını bırakan kavmin defin merasimleri hakkındaki haberler, bilhassa Çin haberleri, daha eski ve daha sonraki devirlerde yaşayan göçebe kavimlerin defin merasimine ait haberlerle karşılaştırılmamıştır. İlmî eserlerde bu meseleye dair ancak münferit notlar vardır; elde mevcut bütün materyellerden toplu halinde kimse faydalanmamıştır.

Bu şartlar dahilinde Orta Asya göçebe kavimlerinin defin merasiminden bütün şümuliyle bahsetmek, elbette ki, vakitsiz olduğu muhakkaktır. Bizim bu makalemizin hedefi, N. İ. Veselovskiy tarafından yazılan makaleyi ancak bazı done'lerle ikmal etmekten ibarettir. Bu done'ler evvelâ - zaman itibariyle son göçebe olup taşnine'ler dikmiş kavme, yani Kıpçaklara, ikinciden - bütün göçebeler arasında yüksek siyasî kudret elde etmiş olan Moğollara aittir. Moğollar hakkında, Kıpçaklara nisbeten, daha çok malûmata malik bulunmaktayız.

Rubruk, Kıpçakların alelâde definlerinde bulunan şeyler arasında birinci olarak mezarın üzerine yapılan kurganı (höyüğü), ikinci olarak ölü şerefine dikilen ve yüzü doğuya bakan heykeli saymaktadır. Zenginler ise başka türlü defin olunurlardı; onların mezarları üzerine sivri tepeli türbe yahut tuğladan bir kule, bazan da taştan bir ev yapılırdı. Rubruk'un seyahatinden biraz önce ölen bir Kıpçağın mezarı çevresinin dört cihetinde sırtıklar konulmuş ve bunlara, her cihete dörder olmak üzere, on altı tane at

⁴ Kamenniya babı, s. 27.

⁵ Zapiski R. Geogr. Ob. umumi coğrafya bölümü c. XI, s. 415 te «1881 yılında Altaylara ve Sayan ötesine seyahat» adlı makale. S. R. Mintslov (ZWO, XXIII, s. 300) cilt II deye yanlış göstermiştir. A. V. Adrianov'un son eserinde (Batı Altay arkeolojisine dair. İzvestiya Imp. Arkeolg. Kom., fas. 62, 1916, sah. 45 ve 49) kurganlar yanında (Kara İrtiş yakınlarında bir yerde) bulunan iki taşnine'den bahsediyor; kurganlardan birinde kazı yapılmışsa da hiçbir sonuç elde edilememiştir.

⁶ Oçerki S. Zap. Mongolii (Kuzey-batı Moğolistan eskisleri), II, s. 62.

derisi asılmış bulunuyordu; ölünün hıristiyan sayılmasına rağmen mezarın yanına kırmız ve et konulmuştu ⁷. Rubruk, Kıpçak defnini tavsif ederken yerli terimleri söylemiyor; bu boşluk, galiba, şimdiye kadar *taşnıne*'ler hakkında yazarların dikkat nazarlarına çarpmamış olsa gerektir; bu boşluk XIV. yüzyıla ait olup Venedik elyazması Kıpçak dili sözlüğüyle kısmen ikmal edilmektedir. Bu sözlükteki defne ait terimler Almanca izah edilmiştir ⁸ ki, Radloff'un sözlerine göre, Alman yahut Macar misyonerleri tarafından toplanan materyeller arasındadır ⁹. Bu sözlükte "kurgan," kelimesi "en gihoft grab," yani "mezar üzerine yapılan höyük (tepe)," diye izah edilmektedir. Kurgan kelimesi yaşayan Türk lehçelerinde ve yazı dilinde, tâ Orhon yazıtlarından itibaren "kale, istihkâm," anlamına gelmektedir; bütün lûgat kitaplarında ve bu cümleden Radloff'un "Türk lehçeleri sözlüğü tecrübesi," adlı eserinde hep bu anlamla izah edilmiştir. Bununla beraber Radloff, sözlüğünün neşrinden önce çıkardığı Codex Comanicus ¹⁰ tetkikinde "kurgan," kelimesini "Grabhügel," yani "mezar tepesi," diye izah etmişti ¹¹. Bu kelime Rusçaya, galiba, Kıpçak dilinden olsa gerek, bu anlamla geçmiştir; Orta Asya'da mezar tepesine "tepe," yahut "tübe," denir. Kıpçak sözlüğünde "kurgan," kelimesinden sonra "iv," kelimesi getiriliyor ve "des toden hvs," yani "ölü evi," diye izah ediliyor. Görünüşe bakılırsa genel Türkçedeki "ev," anlamına gelen kelime kastolunuyor ki Orhon yazıtlarında äb, Radloff sözlüğünde ¹² öy, üy (muhtelif lehçelerde äb, äp, äv, eb, ü, üg, üg şekillerinde) dir. Kıpçakçada bu kelime ile Rubruk'un zikrettiği taş türbe-evler ifade edilmiş olsa gerektir.

Iv kelimesiyle bir sırada "der toden huw," anlamına gelen *käsänä* kelimesi vardır. Orta Almancada *huw* kelimesinin tam

⁷ V. de Rubruk, Doğu ülkelerine seyahat, A. İ. Malein tercümesi, Petersburg. 1911, sah. 80.

⁸ Codex Cumanicus, ed. Comes Géza Kuun. Budapestini 1880, p. 222.

⁹ Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, Petersburg, 1887 (Mém. de L'Acad. t. XXXV, N 6) s. 1.

¹⁰ Radloff Sözlüğü, II, 570, 940.

¹¹ Das türk. Sprachm., S. 29. R. M. Meliorauskiy (Moğol devrinde önce Rus yazı diline alınan şark kelimeleri, sah. 14) eski türkçedeki *kurgan* kelimesini farsça کورخانه kelimesinin tesiriyle yeni anlam aldığı hakkındaki fikri "kabul edilebilir" saymıştı.

¹² Radloff Sözlüğü, I, 1171, 1335, 1799.

anlamı bence meçhuldür, uzmanlardan izah almağa da muvaffak olamadım; sözlüğün naşiri Kont Kuun bu kelimeyi *fossa*, yani çukur¹³ diye tercüme ediyor ve kazıntı altaicuma'ya dayanıyor, fakat notlarında¹⁴ des toden huv (sic) tabirini tumulus kelimesiyle tercüme ediyor ki, galiba, bunu Haufen kelimesine yaklaştırmış olsa gerektir. W. W. Radloff¹⁵ kâzânâ okumuş ve Grabhügel diye tercüme etmiştir. Kâsânâ kelimesi Kazak - Kırgızlarda şimdiye kadar türbe (mozole) anlamına gelir; ezcümle Sırderya eyaletinde Perovski (Akmeçit) bucağında "Arık Tümen,, istasyonundan 4-5 kilometre mesafede Kök Kâsânâ türbesi vardır¹⁶. Bu kelime, yerli Kırgızlardan birinin tahmin ettiği gibi¹⁷, Farsça "kâşane,, den bozulmuş ve Kıpçaklara geçmiş olması mümkündür; Rubruk'un zikrettiği tuğladan yapılmış türbe böyle tesmiye edilmiş olsa gerektir.

En çok dikkati celbeden son terim olan *sin* kelimsidir ki des toden bilde, yani "ölünün sureti,, diye izah olunmuştur; bu kelimenin *taşnîne*'leri ifade ettiği âşikârdır. G. N. Potanin'in kaydettiğine göre *sin* kelimesi Çuvaşça ve Tatarcada yüz, resim, suret demektir (kaynak olarak Zolotnitskiy'nin "Çuvaş şözlüğü,, gösterilmektedir), Altayca ve Soyotça'da erkek geyik (sığın) demektir¹⁸. XVIII. yüzyıl bilgin seyyahlarından Falk, Yenisey yazıtlarını (resimli taşlarını) tavsif ederken *sıntaş* terimini Herschfelsen (sığıntaş), yani "geyik resmi bulunan taş,, ve "at taş,, at sureti bulunan taş,, anlamına kullanılmıştır¹⁹. Potanin tarafından Moğolcadaki kisaçilo (hösöçulu) nun müradifi olarak nakledilen Kırgızca *sıntaş*²⁰ kelimesi, şüphesizdir ki, "suret, resim,, anlamına gelen²¹ "sın,, ile "taş,, kelimesinin Kırgızca telâffuzu olan "tas,, kelimelelerinden teşkil edilmiştir. V. A. Kallaur'un sözlerine göre, Merke

¹³ Codex Cum., 222, 262.

¹⁴ Aynı yer, s. 365.

¹⁵ Das türk. Sprachm., S. 31; Radloff Sözlüğü, II, 1174.

¹⁶ Protokolı Turk. Krujka lyub. arheologii (Türkistan arkeoloji meraklıları derneği zabıtları), VI, 98 ve b.; XIII, 26.

¹⁷ Aynı yer, XIII, 12.

¹⁸ Oçerki S.-Zap. Mongolii, II, dördüncü baba ait not 4 (sah. 20).

¹⁹ Falk. Beitrage zur topogr. Kenntniss des Russ. Reiches, I, 349. Krq. A. S. Uvarov, Trudi I. Arh. S'yeza, sah. 503; N. I. Veselovskiy, Kamenniya babı, sah. 4, not I.

²⁰ Oçerki, II, 64.

²¹ Radloff Sözlüğü, IV, 628.

yakınında üzerinde *taşnine* bulunan bir kurgan (höyük) Simtübe tesmiye olunur ki bunun da sıntübe (sıntepe) kelimesinden tahrif edilmiş olması çok muhtemeldir. Aynı müdekkikin sözlerine göre Evliyaata bucağında bulunan *taşnine*'lere de sıntaş denir ki bu da *sıntaş*'dan muharraf olacaktır (müellif bunlara "suret taşı," denildiğini de kaydediyor); Talas ırmağının aşağı taraflarında bulunan mahalle dahi sıntaş denilmektedir ki "bu mahal vadide bulunan iki arşın yüksekliğindeki bir taş münasebetiyle bu adı almıştır,"²². Bütün bunlardan şu neticeyi çıkarmak mümkündür: bu heykelleri (*taşninelere*) diken en son kavim bunlar için şimdiye kadar muhafaza edilen *sın* terimini kullanmıştır. Bütün Türk lehçelerinde raslanan ve temiz Türkçe olduğu anlaşılan bu kelimenin en eşki Türk yazıtlarında Çince'den geldiği iddia edilen *balbal* kelimesiyle neden değiştirildiğini anlamak güçtür. Görünüşe bakılırsa bu *balbal* kelimesi de bozkırlarda epeyce geniş sahaya yayılmış olsa gerektir. Bununla beraber bu kelime, yaşayan Türk lehçelerinin hiç birinde eski manasıyla muhafaza edilmemiştir. V. A. Kallaur'un sözlerine göre, Evliyaata bucağında bir şehir harabesi içinde bulunan küçük bir saha *balbal* tesmiye edilmektedir²³; ihtimaldir ki bu saha *taşninelere* bulunan mezarlara benzediği için bu *balbal* adını almış olabilir. Karadeniz bozkırları göçebelerinde *balbal* kelimesi kullanılmış olup olmadığı şimdilik malûm değildir; bu meselenin müsbet veya menfi şekilde halledilmesi Radloff²⁴ ile Melioranskiy'nin²⁵ Rusça'da put anlamına gelen *bolvan* kelimesinin -ki bu kelime İgor alayı destanında raslanır- Türkçe *balbal*'dan muharref olduğu hakkındaki iddialarının red veya isbat edilmesine bağlıdır. Kıpçak sözlüğüne bakılırsa bu eserin telifi esnasında *balbal* kelimesi Kıpçak lehçesinde bulunmuyordu; fakat buna bakarak İgor alayı destanı çağında bu kelimenin bulunmadığına hükmedilemez.

Taşnine heykellerine karşı dinî saygı gösterilmesi hakkında Rubruk hiçbir şey söylemiyor; umumiyetle onun eserinde Niza-

²² Protokolı Turk. Krujka Lyub. Arh., III, 9 ve b.

²³ Protokol zased. Turk. Krujka L. A. 29 ağustos 1897, ilâve, sah. 3. Krğ. N. M. Melioranskiy ZWO, XII, 4.

²⁴ Die altt. Inschr. der Mongolei, S. 235.

²⁵ "İgor alayı destanında Türk unsurları" (1902), sah. 8 ve b. Türk unsurları hakkındaki ikinci makalesi (1905), sah. 13 ve b.

mi'nin verdiği dikkati çeken malûmatı teyit edecek hiç done bulamıyoruz. Nizamî'nin verdiği malûmat benim Orta Asya'ya birinci seyahatime dair raporumda nakledilmiştir. Burada bir suvarinin put (heykel) yanından geçerken kendi okluğundan bir ok çıkarıp onun (yani heykelin) okluğuna koyduğu anlatılmaktadır²⁶. Bu teferruat dikkatimizi çekmektedir; sonraları, Moğollar devrinde dikilen heykelerde dahi ok konulmuş okluklar bulunduğunu göreceğiz.

Taşnîne'ler hakkında yazılı edebiyatta dikkat edilmiştir ki, Rubruk, Avrupa Rusyası dışında heykellerden bahsetmiyor²⁷. Rubruk, Kıpçaklar ülkesinin doğusunda ancak taşla örtülü büyükçe sahalardan ibaret mezarlar gördüğünü söylüyor; bu mezarların bazıları daire, bazıları da dörtken şeklinde olup dünyanın dört ciheti *uzuntaşlar*'la sıralanmış bulunuyordu. Görünüşe göre bahis konusu olan bu mezarlar, G. N. Potanin tarafından teferruatıyla tavsif edilen muhtelif tipteki kereksur'lar olacaktır²⁸. Bizim bildiğimize göre, Rubruk'un bu hikâyesiyle bu çeşit mezarların *terminus ante quem*'i tayin edilmektedir. Bazı kereksur'ların yakınlarında *taşnîne*'ler bulunmaktadır, fakat bunlar, G. N. Potanin'in sözlerine göre, pek nadirdir²⁹; Rubruk böyle kereksur'lara raslamış olsa gerektir.

Muhtelif kavimlerin etnografik, kültürel ve tariht sebeplerden dolayı defin merasimlerindeki benzerlik ve ayrılıklar, çok dikkatli olmasına rağmen, Rubruk tarafından ortaya konulamazdı. Bu meseleye dair vakalar ancak şimdi izah edilmeğe başlanmıştır. Uygur Hanı şerefine IX. yüzyılda dikilen Karabalgason³⁰ anıtının yanında *taşnîne*'lerin (heykellerin) bulunmaması dikkate değer. Bunu Uygurların Manihaizmi kabul etmeleri ve yeni dinin tesiriyle izah etmek de güçtür; Uygurların bu dini kabul etmeleri çoktan değildi;

²⁶ W. Barthold, *Otçet*, sah. 20, not 4.

²⁷ V. A. Mustafin, *Protokolı Turk. Krujka*, III, 19.

²⁸ Moğollar mezar höyüklerini Kırgızlara ait sayarlar; höyüklere verdikleri «*hırgıs üir*» adı da bundan dolayı olsa gerektir (bu isim Ramstedt'te *Zwei uigurische Runenschriften*, S. 40).

²⁹ Oçerki S. -Zap. Mongolii, 1165. S. A. Mintslov'un ZWO, XXIII deki Uryanha ülkesinde görülen pek çok kurganlar (sah. 295) ve pek ender bulunan taşnîneler (sah. 300) hakkındaki sözleriyle kırs.

³⁰ *Sbornik trudov Orhons. eksp.* deki bu anıtın tavsifi ile kırs., 1, 4, ve b. W. Radloff, *Die altt. Inschriften*, S. 283: yine «*Moğolistan antikaları atlası*» tablo XXVIII, XXX.

bu yeni dinin defin merasimini değiştirecek kadar muvaffakiyet göstermesi için henüz müsait zaman geçmemişti. Umumiyetle göçebe kavimlerde yeni din defin merasimini kolay kolay kaldıramıyordu; Rubruk'un hikâye ettiği Kıpçak defini de bunu göstermektedir. Manihaizmi kabullerinden önce Uygurlarda *taşnine* (heykel) dikmek âdeti bulunmuş olsaydı din değiştirdikten yarım asır sonra dahi bu âdet muhafaza edilmiş olurdu. Ramstedt tarafından keşfedilen Uygur hakanı mezarında da *taşnine* bulunmamıştır. Bu hakan Uygurların Manihaizmi kabul etmelerinden önce, 759 yılında ölmüřtü³¹. Türk olmıyan kavimlerden hiçbirinin bu tip *keykeller* yaptığını bilmediğimiz gibi, *taşnine*'ler dikmek âdetinin de bütün Türklerde müşterek bir gelenek olduğunu isbat edecek delillere malik değiliz.

XIII. yüzyılda meydana çıkan Moğollar, selefleri olan Uygur Türklerinin tesiri altında bulunuyorlardı; bundan başka o zamanki Çin devlet sisteminin kuvvetli nüfuzunu da görüyoruz. Cengiz'den önce Doğu Moğolistan'ın en kuvvetli hanı olan Kereyit hanı ve oğlu Çin unvanı taşıyorlardı ve bu unvan bunların şahsı adlarını bile unutturmuştu. Aynı Moğollar Baykal ötesindeki ormanlı kavimlerde muhafaza edilen iptidaî Şamanizmin nüfuzu altında bulunuyorlardı; Uygur ve Çin kültürlerinin tesirlerine rağmen Cengiz torunlarının definlerinde öyle ayin ve merasim yapılıyordu ki, bunlar Türk göçebeleri için çok eski çağların kalıntıları olarak telâkki edilmiş olacaklardır.

İlk kaynaklarda bulunan haberlerin tenkitli tetkikleri elimizde bulunmadığından Moğolların, hiç olmazsa Moğol hanlarının defin merasiminin mükemmel tasvirini yapmak imkânsızdır. Kaynakların nisbeten çokluğu böyle bir tetkiki kolaylaştırıyorsa da malzemenin dağınıklığı ve pek mutenevvi olması bu işi güçleştiriyor. Meselâ, İran Moğol hanlarının definlerine ait hikâyelerinde öyle teferruat vardır ki, Moğolistan hanlarının definlerine ait rivayetlerde bu teferruat yoktur ve aksine Moğolistan hanlarının definlerine ait teferruat İran kaynaklarında bulunmaz; "bütün Moğol İmparatorluğunda hanların defin merasimi aynı olmuştur; aynı merasimin teferruatı

³¹ Anıtın tarihi hakkında G. J. Ramstedt, *Zwei uigur. Runenschriften*, S. 45. Uygurların mani dinini kabul ettikleri tarih hak. E. Chavannes ve P. Pelliot JA, II, 1 (1913) 199.

münferit kaynaklarda tesadüfen zikredilmemiş olacaktır,, diye bütün bu haberleri bir kül halinde birleştirmeye hakkımız olup olmadığını da kestiremiyoruz.

Hanedana mensup Moğolları bütün Moğol imparatorluğunda müşkülâtla erişilecek yerlerde, bilhassa yüksek dağ tepelerinde defin edildikleri hakkında bütün kaynaklar müttefiktir; han mezarları asker müfrezeleriyle korulan yasak yerd; bu müfrezede bulunanlar bile han mezarının nerede bulunduğunu bilmiyorlardı; han mezarına hiçbir işaret konulmazdı. Han mezarı, yasak yer olduğundan, her yerde aynı terim ile Türkçe *kuruk* kelimesiyle ifade edilmiştir ki, kuruk ve gururuk şekillerinde yazılır³². Moğol devrinden önce *kuruk* kelimesinin kullanıldığına dair ancak bir misal bulabildim; bu misal 1068-1080 yıllarında Semerkant ve Buhara'yı idare eden Şems-ül-mülk Nasır hakkında Nerşehî'nin hikâyesinde bulunuyor. Şems-ül-mülk, Buhara'nın güneyinde, şimdiki namazgâhın bulunduğu yerde, toprak satın almış, burada malikâne kurarak *kuruk* tesmiye etmiştir. Bu malikâne yüksek duvarla çevrilmiş ve çevresi bir mil, yani 2-3 kilometre kadar bir sahayı içine almış idi; duvarın içinde hanın at sürülerine mahsus otlak, saray, güvercinlik ve yabancı hayvanlara mahsus park vardı³³. Türkçe terimin gösterdiği veçhile *kuruk* mefumu Karahanlılar tarafından işgal ettikleri sabık hilâfet idaresine giren yerli halklardan alınmamış, fakat Uygur alfabesi ve Kutadgu Bilig'de raslanan başka kültür kelimeleriyle beraber³⁴ Doğu Asya bölgesine Karahanlılar ve daha sonra Moğollar tarafından getirilmiş ve bu terimler, kültürlü Doğu Türkleri'nden olan Uygurlardan alınmıştır.

Moğol devrinde İslâm Orta Asyası'nda *kuruk* kelimesiyle yabancıların girmesi yasak olan bütün yerler ifade edilmiştir³⁵. Hhususî mülk olan toprak, bilhassa hükümdara ait malikâne, saray,

³² Meselâ Reşideddin'de قوروق kelimesi Berezin neşri TWO. VII, 59; yine orada عزوق sah. 191; Katrmer neşrinde has. 416; Bloche'de ssh 592 ve b.

³³ Nerchakhy., ed. Schefer, p. 27 sq. (غوروق) Krş. W. Barthold, Turkestan, II, 112.

³⁴ Ezcümlle «karşı» kelimesi dikkate değer. «Saray» anlamına gelen bu kelime islâm müelliflerine ancak Moğolca bir kelime olarak maktûdu. Halbuki bu kelime Kutadgu Bilig'de rastlanıyor. Krş. Radloff Sözlüğü, II, 207 ve b.

³⁵ Krş. Budagov Sözlüğü, II, 52 ve b. Semerkand kurucu hak. Babur'da İlminskiy neşri, sah. 60; Beveridge neşri, sah. 48 burada metin eksiktir.

harem dairesi *koruk* sayılmıştır. Han mezarlarının muhafızlarına *kurukcu* denildiği gibi, hanın harem dairesinin kapıcılarına da *kurukcu* denirdi. Moğolistan'da Cengiz Hanın ve bazı torunlarının mezarına *büyük koruk*³⁶, Moğolca *yehe kuruk* denirdi. Moğolca sıfat olan *yehe* kelimesinin kullanılması gösteriyor ki *kuruk* kelimesi han mezarı anlamıyla Moğolcaya da geçmiştir; bununla beraber bu anlamıyla Moğolcada yerleşmemiştir. B. Vladimirtsov'un haber verdiğine göre, şimdiki Moğlcada *hurıg* kelimesi "yasak yer,, bilhassa hanın ikametgâhı anlamına gelir. Türkistan'a ve Moğolistan'a sokulan Uygurca *koruk* kelimesi pek muhtemeldir ki Çin devlet teşkilâtı tesiri ile gelen bir mefhumu ifade için kullanılmıştır; bununla beraber sonraları Ön Asya despotizm'i gelenekleri tesiri altında meydana gelen aynı mefhumu ifade eden Arapça kelimeyi öğrenmişlerdir. Abbasî halifelerin Bağdat'taki sarayları *harem*³⁷ kelimesiyle ifade olunurdu. Bu kelime Türkistan'da kullanılan *kuruk* kelimesinin hukukî terim sıfatını ortadan kaldırdı³⁸.

Kuruk kelimesinin Cengiz Handan önce Moğolistan'da kullanılmış olduğunu Reşideddin'in bir hikâyesinden anlamak mümkündür; ona göre Kereyt Hanı Van Han'ın "koruğunun bir kısmı,, düşmanları tarafından yağma edilmişti³⁹. Yağma edilen bu yerin hanın otağıyla sürüleri mi, yahut Reşideddin'in eserini Rusçaya tercüme eden Profesör Berezin'in tahmin ettiği gibi,⁴⁰ Hanın "yasak ormanı,, mı, yoksa bütün muhteviyatıyla beraber hanedanın mezarları mıydı, metinden anlaşılıyor. Yasak olan yalnız hanın mezarı değil, fakat onun şahsî adı için dahi *koruk* kelimesi kullanılırdı; Çağatay öldükten sonra "Çağatay,, adı *koruk* ilân edildi ve bu adı taşıyanların başka ad almaları mecburî oldu⁴¹. Cengiz han tarafından Tangut ülkesinin istilâ edildiği yıl doğduğu için Ügedey'in beşinci oğluna Kaşi adı verilmişti, çünkü Tangut ülkesine Kaşi denirdi (Çince He-si, yani "büyük ırmağın batısındaki ülke,,); bu şehzadenin ölümünden sonra "Kaşi adı *koruk*

³⁶ Bloche'nin neğrinde ۴۰۰۰۰۰ sah. 336 ve b.

³⁷ Yakut, II, 255, 2. Kremer, Kulturgeschichte, II, 57.

³⁸ W. Barthold, K istorii oroşenii Turkestana (Türkistan iska ve irva tarihine dair) sah. 31.

³⁹ TWO, VII, 126.

⁴⁰ TWO, V, 99.

⁴¹ Aynı yer, V, 47; VII, 59.

oldu,, bü ülkeye de yalnız Tangut denildi⁴². Plano Karpini'nin "ölünün adını üç göbeğe kadar söylemeğe kimse cesaret edemez,,⁴³ dediği sözler bu göreneğe ait olsa gerektir. Türk göçebelerinde ölülerin adını söyleme yasağının bulunduğunu gösteren misallere, bizim bildiğimize göre, raslanmamaktadır.

Umumiyetle Moğollarda ölüler kültü ve onunla bağlı Şamanî ayinler göçebe Türk kavimlerine nazaran daha iptidaî ve daha barbarca karakter taşımakta idi. İ. N. Veselovskiy'nin inandırıcı bir surette isbat ettiği veçhile⁴⁴ Türklerle Moğolların defin âdetlerinin esasında aynı Şamanî fikir (ide) bulunmaktadır, ki hanın öldürdüğü veya onun için öldürülen adamlar öteki dünyada ona hizmet edeceklerdi. Orhon Türkleri'nde bu fikrin yankısı olarak han tarafından öldürülen adamların heykelini (balbal) dikmek âdeti vardı; Moğollarda ise bu fikir hanın öldüğü yerden mezarına kadar nâşını götüren alaya raslanan adamları öldürmeleriyle ifade olunurdu. Marko Polo'nun sözlerine göre, böylece öldürülen adamlara "bizim hakımıza hizmet etmek için öteki dünyaya git!, diyorlardı⁴⁵. Mönke Hanın ölümünden sonra böylece öldürülen adamların sayısı 20.000 kişiye baliğ olduğunu Marko Polo temin ediyor. Bu haberin hakikate uygun olduğunu sanmıyoruz; çünkü o zaman Moğol göreneği herkesce malûm idi; bundan başka, Moğollar; Hanın ölümünü müteakip derhal ferman neşrederek yolların kapanmış olduğunu bildirirler ve herkesin kasabalarda veya bozkırlarda bulunduğu yerde kalmasını emrederlerdi⁴⁶. Binaenaleyh cenaze alayının geçeceği yolda fazla halkın bulunabileceğini sanmak güçtür.

İslâm kaynaklarında Moğol cenaze alayının heyeti ve dış görünüşü hakkında hiçbir malûmat bulamadığımızın sebebi de bu âdet ile izah edilmektedir. Bu kaynaklarda ancak ölünün sandukaya konulduğu ve yola çıkarıldığı kaydedilmektedir. Palladiy,⁴⁷

⁴² Bloche neğri Reşideddin, sah. 7. Bu ülkenin adı hakkında ibid. sah. 597, burada خوشی kelimesinin transkripsiyonu ve بزرگ مغرب رودخانه diye yanlış tercümesi. Benim İzvestiya Georg. Ob. dergisindeki makalemle krş. cilt XXXV, 703.

⁴³ Malein tercümesi, sah. II.

⁴⁴ Kamennıya babı, sah. 25 ve b.

⁴⁵ Minayev tercümesi, sah. 87. D'Ohsson bu adeti hükümdarın ölümünü gizlemek maksadiyle diye yanlış izah etmiştir (I, sah. 381).

⁴⁶ Reşideddin'deki Güyük hanın ölümü hakkındaki hikâye ile krş. Blochet neğrinde sah. 250 ve b.

⁴⁷ Trudı Pekin. missii, IV, 251 ve b.

birkaç Çin kaynağına göre, çok mufassal malûmat nakletmektedir; fakat onun naklettiği hikâyenin bazı teferruatı şüpheyi davet etmektedir. Bu hikâyeye göre, sandukayı hoş kokulu ağaçtan yaparlardı; ölüye elbise giydirirler, yanına da altın kapkacaklar ve başka şeyler, ezcümle çaydanlık, korlardı. Halbuki o zamanda Moğollarda çaydanlık, muhakkak ki, yoktu. Moğol hanıyla beraber kıymetli eşya gömüldüğü hakkında İslâm edebiyatında ancak bir haber buluyoruz ki, o da 1265 yılında ölen Hülâgü'nün defnine dair Vassaf'ın hikâyesindedir; güya Hülâgü ile beraber pek çok altın, gümüş ve mücevherat gömülmüş imiş⁴⁸. Bu mesele Moğol hanlarının çağdaşları için dahi açıkça malûm değildi; Plano Karpini ölümlerle, bilhassa hanın ölüsü ile, Moğolların çok altın ve gümüş gömdüklerini söylüyor⁴⁹; Rubruk ise, bu mesele hakkında -galiba Plano Karpini'nin sözleri münasebetiyle olsa gerek - "ölülerin mezarına hazine gömdüklerini ben bilmiyorum," diyor⁵⁰.

Palladiy tarafından toplanan done'lere göre tabuta dört çenber geçirilirdi ve ak keçe ile halıdan yapılan katafalkaya konurdu. Hanın ölümünden üç gün sonra cenaze alayı hareket ederdi; en önde at üzerinde kadın Şaman gider, yedeğinde çok zengin süslenmiş eğerli bir at bulunurdu; yolda her gün koyun kurban edilirdi. Bundan sonra Palladiy, doğrudan doğruya mezara geldiğini ve ölünün defin edildiğini söylüyor. Reşideddin'in mufassal surette bahsettiği han ordusundaki ağıt merasiminden hiç bahsetmiyor. Diğer hanlarda olduğu gibi Cengiz Hanın da, dört büyük (baş) kadının sayısına göre, dört büyük ordası (karargâhı) vardı. Ölü her gün sıra ile bir kadının bulunduğu karargâha naklolunurdu; bütün merasim üç ay devam etmişti⁵¹. Mönke Hanın cenaze merasimi tasvir edilirken aynı şeyler söyleniyor, bununla beraber teferruattan olarak tabutun taht üzerinde bulunduğu ilâve olunuyor⁵².

Palladiy, bir "Moğol rivayeti," ni naklediyor, ki bu rivayete göre, hanların mezarı Kerülün'e giden yol üzerinde bulunan Dolonor kuzeyindeki Tas dağı civarında idi. Reşideddin ise büsbütün

⁴⁸ Vassaf, taşbasma sah. 52. Krş. d'Ohsson, *His. des Mongols*, III, 407.

⁴⁹ Malein tercümesi, sah. II ve b.

⁵⁰ Aynı yer, sah. 80.

⁵¹ TWO, XV, 144 ve b.

⁵² Blochet neşri, sah. 336.

başka bir yeri gösteriyor; ona göre hanların mezarı Burhan-Haldun'da idi; bu dağa "Budda undur", da denirdi⁵⁸. Moğol destanından anlaşıldığına göre, bu dağ Tola ırmağından Onon⁵⁴ ırmağına giden yol üzerinde bulunuyordu. Yuan-cao-bi-şi'nin tarihi Süy-sün Burhan dağına Gentey'de Onon ırmağının kaynağı olan Telerçji (telergi de yazılır) dağına aynı saymaktadır⁵⁵. Rus edebiyatında benim bildiğime göre, Onon ırmağının yukarı başlarına, yani kaynaklarına kadar, buradan da Gentey dağları üzerinden Kerulün kaynaklarına kadar ancak bir gezinti zikredilmektedir ki, o da Dorjitarov'un seyahatidir. Bu seyahatin mufassal tavsifi elimizde yoktur; neşredilen şey, ancak seyyahatte gidilen yolun plânından ibarettir. Bu plânda ırmağın kaynaklarında sıcak maden suları ve daha yukarısında avcılarının çadırları bulunduğu zikredilmektedir⁵⁶.

Moğol rivayetine göre, Burhan-Haldun kültü daha önce, Cengiz zamanında, meydana gelmiştir; Cengiz'in mezariyle ilgisi yoktu. Bu rivayete göre, Moğolistan'ı ele geçirmek için yapılan savaşlardan birinde Cengiz Han bir başarısızlık neticesinde bu dağda saklanmış; düşmanları dağı üç defa dolaşıp aradıkları halde onu bulamamışlardı. Cengiz Han böylece kurtulduktan sonra bu dağa kurban sundu, dokuz defa yükündü, kızımdan saçı saçtı; bu kurtuluşun hatırası olarak bu dağa kurban sunmalarını torunlarına vasiyet etti⁵⁷. Cengiz Han zamanından önce dahi Burhan-Haldun dağında orman bulunduğu söyleniyor⁵⁸. Rivayete göre bu dağda münferit duran bir ağaç vardı; Cengiz Han bu ağacın altında gömülmesini arzu etmişti. Ölümünden sonra Cengiz Han bu ağacın altında gömüldü ve bu ağacın çevresinde aynı yıl içinde öyle sık orman meydana geldi ki "eski kurukçular bile münferit ağacın yanına, Cengiz'in mezarına, nasıl varılacağını bilememişlerdir"⁵⁹. Hanların gö-

⁵⁸ Blochet'nin «le grand Bouddha» diye başarısız tercümesiyle krğ; bu tercüme kelimelerin sırası bakımından da reddedilmektedir; Moğolların «Buda» adını bu şekilde kullandıklarına da misal yoktur. «Undur» kelimesinin Reşideddin'de isim olarak izah edildiğine de bk. TWO, V, 97; VII, 124.

⁵⁴ Trudı Pek. missii, IV, 53 ve b.

⁵⁵ Aynı yer, 143. Men-gu-yü-mu-tszı müellifi (P. S. Popov tercümesi, sah. 347) aynı dağı Tola ırmağının güney kıyısında gösteriyor.

⁵⁶ Krğ. Zapiski Sibir. Otd. İmp. Rus. Geogr. Ob., VIII, 148.

⁵⁷ Trudı Pek. missii, IV, 52.

⁵⁸ Reşideddin'in hikâyesi TWO, V, 66 ve b., VII, 83 (bilhassa 85).

⁵⁹ TWO, XV, 144 ve b.; metin, sah. 191 ve b.

müleceği yer, galiba, umumiyetle orman kültü ve ağaç dikme ile tayin edilmiş olsa gerektir. Plano Karpini ve arkadaşları bir çalılık yanından geçmişlerdi; bu çalılar Ügedey Han tarafından "ruhunun istirahatı için," dikilmiş idi; buradan bir dal kesmek ölüm cezası tehdidiyle yasak edilmişti⁶⁰. Yazık ki bu çalıların bulunduğu yer kesin olarak gösterilmiyor; pek muhtemeldir ki Plano Karpini yukarı İrtiş havzasındaki dağın yanından geçmiştir; Reşideddin'e göre Ügedey Hanın koruğu burada bulunuyordu⁶¹. 1291 yılında İran Hanı Argun'un gömüldüğü yerin Moğolca adını d'Ohsson "Avize," okumuştur; bu kelimeyi Our (yani orman) okumak daha doğru olsa gerektir⁶². Mezarlık üzerinde orman yetiştirmek ölünün gömüldüğü yeri belirsiz etmek için en iyi çare idi; bununla beraber, Veselovskiy'in kaydettiği gibi, gerek Çin kaynağında ve gerek Plano Karpini'de tavsif edilen define mezarın ot (yeşillik) ekmek suretiyle örtüldüğü, bundan sonra mezarı bulmak mümkün olmadığı söylenmektedir⁶³.

Plano Karpini'nin sözlerine göre Moğollar yalnız hanları değil, fakat büyük adamları da "gizlice kırlarda," defnederlerdi⁶⁴. Bununla beraber bu adetin bütün Moğol kavminde ne dereceye kadar müşterek ve bunun ne dereceye kadar Moğolların ırkî hususiyetleri olduğunu söylemek güçtür. Mezarlar üzerinde kurganlar yapmak âdeti bu gizli defin âdetiyle çok ayrılık göstermektedir; Moğol riyasetlerine bakılırsa kurganlarda defin âdeti de Moğollara yabancı değildi. A. N. Pozdneyev'in zikrettiği bir yuvarlak kurgan, Moğolların rivayetine göre, Kubilay Hanın çağdaşı olan Mañlay Bahadır'ın mezarı sayılmaktadır⁶⁵. Diğer cihetten biz

⁶⁰ Malein tercümesi, sah. II. N. İ. Veselovskiy'nin JMNPr, 1916, No 7, kısım II, s. 95 teki sözleriyle kırg.

⁶¹ Buraya tekabül eden metin Blochet'nin neşrinde yoktur; Umumi kütüphanenin yazma nüshasının V, 3, 2, sah. 1060 ile kırg.; burada dağ hakkında: آنرا بولداق قاسر کونید و همواره بر برف باشد و این زمان آنرا ایکه او ایر میخوانند و ازان کوه بیسون موران و ترکان اوشور نو (?) می آید و در رودخانه اردش میر یزد و ازان کوه تا اردیش دودوزه راه Mezarlığa «Ihe (Yehe) oir (büyük orman)» denildiği kuvvetle sanılabilir. Bu kelimenin başka türlü kıraatiyle kırg: Raverty, Tabaqat-i-Nasiri, p. 1143.

⁶² D'Ohsson, IV, 58; Vassaf'ın tağbasmasında, sah. 245 اوکیر.

⁶³ Kamenniya babı, 12.

⁶⁴ Malein tercümesi, sah. 10 aşağıda.

⁶⁵ Mongoliya i Mongolı, II, 311.

Türk hanlarının mezarlarının halka malûm olup olmadığını ve bu mezarlara işaretler konulup konulmadığını da bilmiyoruz. Orhon ilmî seferî heyeti tarafından Bilge Han anıtı yanında yapılan kazılarda mezar çukuru bulunmamış, buna göre W. Radloff şu neticeye varmıştır: “ölen Türk hanları ve prensleri şerefine dikilen bu anıtlar mezarlardan uzak yerlerde yapılan yuğ merasimi hatırasına dikilmişlerdir,”⁶⁶. Ormanlarda yaşayan bugünkü Türk-Moğol şamanistlerinde görülen bir defin âdeti hakkında Moğol devrine ait yazılı kaynaklar bir şey söylemiyorlar. Bu âdet ölüleri, bilhas- sa kamların naaşlarını ağaçlar üzerinde oda yahut sedir gibi şey yaparak dallar arasına asmaktır⁶⁷. Moğol destanında geçen bir sözün bu âdete işaret etmiş olması mümkündür; bu söz, Cengiz Hanın rakibi Camuğa öldürüldükten sonra yapılan “mutantan defin merasimi,” hakkındaki rivayete geçer⁶⁸. B. Vladimirtsov’un bana anlattığına göre bu destanın Moğolca aslında harfiyen “kemik kaldırmak,” tabiri kullanılmaktadır.

Dikkate değer ki İslâm kaynakları hanın defin merasiminde insan ve hayvan kurban edildiğini umumiyetle söylemiyorlar; yalnız Vassaf’ın⁶⁹ Hülâgü Hanın defni hakkındaki hikâyesinde Hanla beraber gayet güzel giyinmiş birkaç güzel kızın mücevherleriyle mezara gömüldükleri söylenmektedir. Plano Karpini⁷⁰ ile Marko Polo⁷¹ ancak atlar, Sanan-seçen ise atlarla develer kurban

⁶⁶ Sbornik Trudov Orhonskoy ekspeditsii, IV, 7.

⁶⁷ Krş. G. N. Potanin, Oçerki S-Zap. Mongolii, IV, 36-38 (altaylılar, Uryanhalar ve Alar Buryatları hakkında); Soyotlar (Uryanhalar hakkında yine S. R. Mintslov’ta, ZWO, XXIII, 294; yine Gerdizi’nin Furi kavmi hakkındaki sözleri «Otçet o poyezdke v Sr. Azıy» sah. (metin) 87, (terc.) III. XVI. asır Osmanlı müellifi Seyfi (C. Schefer, Histoire de l’Asie Centrale, p. 302) Kırgız’lar hakkında da aynı şeyi (ihtimal ki tarih kaynaklarından alarak) söylüyor. Leyden yazma nüshasına göre (No 917, sah. 22) metin şudur: آدملى اولنده طیراغه دفن اتمزل یوکسك آناچلر واردد تابوتى ایله اول آناچلره چیقاریب قورلر کموکلری چوروپوب توکلنجه طورور

⁶⁸ Trudi Pek. missii, IV, 114.

⁶⁹ Taşbasma, sah. 52; d’Ohsson, III, 407; Katrmer, sah. 416.

⁷⁰ Malein tercümesi, sah. II. Bununla beraber yine orada ölünün sevgili kölesi hakkında bir hikâye vardır. Bu hikâyeye göre köleyi ölünün altında yatmaya üç defa mecbur etmişler ve ölünün altında o kadar uzun müddet yatmışlar ki, «can çekişmeye» başlamıştır; bu işkenceyi atlattıktan sonra onu serbest bırakmışlar; bu köle maruf adamlardan olmuş; görünüşe göre işkenceye dayanamayan köle efendisiyle beraber gömülürdü.

⁷¹ Minayev tercümesi, sah. 87.

edildiğini söylüyorlar; Sanan-seçen bu âdetin adı hayılgâ olduğunu da zikrediyor⁷². Ölü için insan kurban etme, istisnâî bir olay olarak, Moğollarda XVI. yüzyılda görülmüştür. Sanan-seçen'in naklettiği hikâyeye göre Moğol hükümdarı Molon Hatun biricik oğlunun ölümünden sonra bu şehzadeyi öteki dünyaya teşyi' etmek üzere yüz çocuk ve yüz tay boğazlamağa emir vermiştir⁷³. Kurbanların kemikleri yakılırdı; kadınların kurban kemiklerini "ölü ruhlarının istirahatları için," yakmak üzere topladıklarını Plano Karpini bizzat görmüştür. Çin kaynağının dediğine göre mezarlık yanında, mezardan 5 li (yani 2 1/2 kilometre) mesafede üç memur bırakılmıştı; bunlar üç yıl devamınca her gün bir çukurda kurban yakarlardı⁷⁴. Vassaf'ın hikâyeye ettiğine göre⁷⁵ Argun Hanın ölümünden sonra kendi onluğuna (Moğolca arbaten terimi kullanılıyor) giren⁷⁶ emirler onun mezarına üç güne kadar her gün yiyecek göndermişlerdi. Resîdeddin'in Cengiz Han için üç ay ağıt yapıldığı hakkındaki sözleri, cenaze alayının ölümün üçüncü gününde hareket ettiği ve üç yıl boyunca her gün kurban kesildiği hakkında Çin kaynağının hikâyesi, mezara üç gün yiyecek gönderildiği hakkında Vassaf'ın sözleri, ölünün sevgili kölesine üç defa işkence edildiği hakkında Plano Karpini'nin anlattıkları Moğolların üç sayısına önem verdiklerini tahmin ettirmektedir.

Ölülerin diriler üzerindeki hâkimiyeti hakkında Moğolların tasavvurları bize az malûmdur; ölülerin adını söylemekten ve bıraktıkları eşyadan kurkmaları ve bundan başka Cengiz Hanın rakibi Camuha'yı kendine koruyucu ruh edinmek için kanını akıtmadan (boğdurarak) öldürmesi⁷⁷ ve umumiyetle Han sülâlesine mensub olanların kanlarını akıtmadan idam edilmeleri⁷⁸ ölülerin diriler üzerinde hâkimiyetleri bulunduğu dair

⁷² Ssanang - Ssetsen, Schmidt tercümesi, sah. 235.

⁷³ Aynı yer, sah. 249.

⁷⁴ Trudı Pek. missii, IV, 252.

⁷⁵ Tağbasma, s. 248; d'Ohsson IV, 58.

⁷⁶ Metinde *موتن*; kelimenin önsesi hakkında bk. P. M. Melioranskiy, Arab-Filolog o mongolskom vazıke, ZWO, XV, 162.

⁷⁷ Trudı Pek. missii, IV, 114.

⁷⁸ Nayan'in idamı hakkındaki Marko Polo'nun sözleriyle krş. (Minayev tercümesi, sah. 112).

Moğollarda tasavvurun mevcut olduğunu göstermektedir. Hanlar mezarlığının bekçiliği Şamanlık kudretleriyle tanılan ormanlı Uryankıt kavminden olan adamlara verilmesi de ölümlerden korkmağa ve onların gönüllerini alma lüzumuna inamalarıyla izah edilse gerektir. Reşideddin'in anlattıklarına göre Ormanlı Uryankıt'lar yıldırımdan korkmazlardı, şimşek ve gök gürlemesine karşı bağırıp çağırırlardı, halbuki başka Moğollar yıldırımdan korkarlar ve evlerinde otururlardı⁷⁹. Bütün bir kabilenin Şamanlık kudretine malik olduğuna dair başka bir misale Orta Asya tarihinde rasıyamadım.

Hanın mezarından başka ölümünden sonra olduğu gibi muhafaza edilen karargâhı da koruk sayılırdı. Her karargâhta hanın hatunlarından biri ölünceye kadar yaşardı. Plano Karpini⁸⁰ Alagöl'ün doğusunda bulunan Cuci karargâhını zikrediyor (Reşideddin ise bu karargâhı İrtiş'te gösteriyor)⁸¹. Plano Karpini'ye göre Tatarlar "hanların ve beylerin ölümünden sonra karargâhlarını yıkmazlar, kaldırmazlar, bunların idaresini kadınlarından birine verirler; hanlara ve beylere verdikleri hediyelerin bir kısmını bu kadınlara verirler.". Bu karargâhdan daha biraz güneyde, Emil ırmağı kıyısında Güyük'ün karargâhı bulunuyordu⁸²; Rubruk⁸³ bunun yanından geçti, hatta geri dönüşünde bu karargâhı gördü; fakat, anlattığına göre, kılavuzları "bu karargâha yanaşmağa cesaret edemediler.". Hanın kadınları da öldükten sonra, galiba, bu karargâhlarda sülâleye mensup kimse bulunmuyor, yüz kişi muhafız olarak bırakılıyordu. Palladiy'nin ifadesine göre bu muhafızlar "ruhlara tıpkı dirilere olduğu gibi hizmet ederlerdi"⁸⁴.

Reşideddin'in sözlerine göre⁸⁵ *büyük koruk*'da Cengiz Hanın dokuz ordası (karargâhı) bulunuyordu; bunlardan dördü büyük kadınlara, kalan beşi de başkalarına aitti. Kubilay'ın torunu Temur (1294 - 1307) zamanında bu karargâhları Temur'un kardeşi Kamala idare ediyordu. Bu mezarlıkta Cengiz Handan başka Tuluy,

⁷⁹ Two, V, 141, VII, 186 ve b.

⁸⁰ Malein tercümesi, sah. 51.

⁸¹ Blochet neşri, sah. 131.

⁸² Aynı yer, 251.

⁸³ Malein tercümesi, sah. 113 ve b.

⁸⁴ Trudı Pek. missii, IV, 253.

⁸⁵ Blochet şehri, sah. 593 Krş. D'Ohsson, I, 383; Barthold, O poyezdke v Sr. Aşiyu, sah, 20, not 3.

Mönke ve Arık Boğa gömülmüşlerdi; Reşideddin'in sözlerine göre "onların tasvirlerini yapıp daima (önerinde) kokulu şeyler yakarlardı,, Kamala kendisi için burada bir puthane de yapmıştı.

Moğol devrine ait bütün edebiyattan ancak mezkûr hikâyede Han mezarlığındaki, ihtimal ki han karargâhındaki, heykellerden bahsedilmektedir. Moğol çadırlarında putların bulunduğundan bütün seyyahlar bahsederler. Rubruk'un sözlerine göre ⁸⁶ keçeden yapılmış kuklalar ev sahibinin başı üzerinde asılı bulunur ve ev sahibinin kardeşi,, tesmiye olunurdu; karışının başı üzerinde asılı bulunan kuklaya da "ev kadınının kardeşi,, denirdi. Plano Karpini ⁸⁷ ve Marko Polo ⁸⁸ nın sözlerinden anlaşıldığına göre aile putları kadınlar tarafından keçe, ipekli ve çuhadan yapılırdı. Plano Karpini ⁸⁹ bunlardan başka bir putun karargâh önündeki arabada bulunduğunu kaydediyor, fakat bu putun mezkûr materyellerden yapılıp yapılmadığını metinden anlaşılmıyor. Plano Karpini'ye göre her gün öğleyin bu puta tanrıya tapar gibi taparlardı ve Moğollara tâbi başka kavimlerin büyüklerini de buna tapmağa zorlardı; Çernigov kontu Mihail'in idamı da "Cengiz'e tapmadığı için,, diye izah edilmektedir. Hayatta olan hakanın kapısında, yani karargâhın güney tarafında, bulunan tasvir Cengiz Hanın tasviri sayılmıştır. Bekçilerin "ruhlara tıpkı dirilere gibi hizmet ettikleri,, ölmüş hanların karargâhlarında, Çin kültürünün tesiri altında, keçe kuklalardan daha mükemmel heykeller yapılmış olması mümkündür.

Cengiz Han'ın tasviri ve karargâhının daha sonraki mukadderatı hakkında bazı haberleri Sanan - seçen'de buluyoruz, fakat bu haberler pek kısa, kısmen de efsanevidir. Moğol kavmi Cengiz Han'a ait gerçek tarihi vakaları ve gömüldüğü yeri (mezarını) çabuk unutmuştur. Burhan - Haldun dağı Sanan - seçen'de ancak Moğolların mitolojik atalarına dair hikâyelerde zikrolunur, bulunduğu yer hakkında ise ancak "Baykal'dan uzak değil,, denilmektedir ⁹⁰. Gentey dağı ayrıca zikrolunuyor ve Burhan - Haldun dağı ile bileştirilmiyor; görünüşe bakılırsa Burhan - Haldun adı,

⁸⁶ Malein tercümesi, sah. 71.

⁸⁷ Aynı yer, s. 7.

⁸⁸ Malein terc., sah. 88.

⁸⁹ Malein terc., s. 8.

⁹⁰ Ssanang Saetsen, sah. 57, 59.

galiba mitolojik bir ad olmuştur. Cengiz Han'ın defni hakkında deniliyor ki, arabaya konulan ölüsünü İhe (yehe) Ütek denilen yere "Altay Hanın gölgeli tarafı ile Gentey Hanın güneş tarafı arasına," götürdüler; cesedi arabadan indirmeğe uğraşılsa da boş yere çalıştılar, yerinden kaldıramadılar; böylece Cengiz Han'ı araba ile beraber gömdüler; ona tapmak üzere buraya beş ak ev yaptılar⁹¹. Bundan su neticeyi çıkarmak mümkündür: Moğollar Cengiz Han'ın mezarını Gentey dağlarının güneyinde gösteriyorlardı. Schmidt'in kaydettiğine göre bu hikâyedeki «Altay» adından şimdi bu adı taşıyan dağları anlamak mümkün değildir. Dikkate değer ki, daha Marko Polo⁹² hanlar mezarlığının bulunduğu dağı "Altay," tesmiye ediyor ve bu dağı Bargu yahut Baykal ötesi ovasının güneyinde, yani Gentey dağının bulunduğu yerde, gösteriyor. "Altayın gölgeli tarafı," Sanan - seçen'de daha başka bir yerde, Kubılay Hanın saltanatı hakkındaki hikâyede zikrolunuyor; bu hikâyeye göre "Altay'ın gölgeli tarafında," Kubılay Han Arulun-sagan-balgasun ve Erçügin-lan-ting-balgasun adlı şehirler⁹³ kurdu. Bundan anlamak mümkündür ki, Çin sınırındaki Güney Moğolistan şehirlerinden bahsedilmektedir.

Böylece Cengiz Han'ın dokuz karargâhı sekiz tane ak eve veya ak çadıra çevrilmiştir; yukarıda zikrettiğimiz veçhile Sanan-seçen bunları Cengiz Han'ın mezarı yanında gösteriyor ve aynı zaman Cengiz Han'ın mezarında bekçilik eden Uryankıt'lardan bir karargâh yahut bir *orda* teşkil eden sekiz evin bekçileri olan Ordos'ları ayırdediyor⁹⁴. (Schmidt, Ordos kabilesine ve sahasına bu adın verilmesine sebep bu olduğunu tahmin ediyor)⁹⁵.

XV. yüzyılda Moğolistan Oyrat'lar tarafından istilâ edildiği zaman Aday Han, Cengiz Hanın ordasına sığındı, fakat yakalanarak öldürüldü. Oyrat başbuğu Toğan-Tayşı *orda*'nın duvarını ve ak evleri kılıçla vurarak parçalanmağa başladı, sonra [bunun kefareti olarak] Cengiz Hana kurban sundu. Toğan-Tayşı buradan

⁹¹ Aynı yer, sah. 109.

⁹² Minayev tercümesi, sah. 87 ve 92. Meng-gu-yü-tszü'nin sözleriyle de krş: Orhon'la Tola'nın karıştığı yerin kuzey-batısında « bütün dağların düğümü Altaydır » sah. 347.

⁹³ Ssanang Ssetsen, sah. 115.

⁹⁴ Aynı yer, sah. 191 ve Schmidt'in notu, sah. 407 ve b.

⁹⁵ Aynı yer, sah. 389 ve b.

uzaklaşmağa başladığı zaman Cengiz Han'ın okluğundaki büyük bir okun hafifce deprendiği görüldü, aynı dakikada Toğan-Tayşı bayılarak yere yuvarlandı; elbiselerini çıkardıkları zaman iki kürek kemiği arasında bir ok yarası gördüler, Cengiz Hanın okluğundaki büyük okda da kan bulundu⁹⁶. Bu efsanede zikredilen okluk, pek muhtemeldir ki, Nizamî'nin Kıpçak *taşnîne*'leri hakkında söylediği hikâyedeki okluklar gibi Cengiz Hanın heykeline bağlanmış veya asılmış bulunuyordu.

Rubruk'un dahi dikkat ettiği veçhile⁹⁷ Moğol çadırlarının ve karargâhlarının kapıları güneye karşı yönelmiş bulunuyordu; karargâhların kapıları önüne konulan heykellerin de yüzleri her halde güneye karşı konulmuş olacaktır; *taşnîne*'lerin yüzleri ise, malûm olduğu veçhile, doğuya bakmaktadır. Eski Doğu kültü yerine Moğollar Güney kültü kabul etmişlerdi. İşte bu Güney kültü Moğolları, Moğol devrinden önceki Türklerden katî olarak ayırdetmektedir; bu fark dilde dahi kendini göstermiştir. Orhon Türkleri dünyanın dört yanını tayin ederken doğuya bakarlardı, böylece sağ yan - güney, sol yan - kuzey olurdu. Moğol yazı dilinde sağ yan - batı, sol yan - doğu sayılmaktadır⁹⁸. Bu farkı Moğollarla Türkler arasındaki irkî hususiyetlerden ileri gelen fark saymağa hakkımız olmasa gerektir. Doğan güneş kültü ile bağlı Doğu kültü muhtelif kavimlerde geniş ölçüde yaygın olmuştur; bu kültün izlerini gerek Hindo-Avrupaî ve gerek Sami kavimlerin dillerinde buluyoruz⁹⁹. Çin kaynakları Orta Asya'nın muhtelif menşeli kavimlerinde bu kültün bulunduğunu kaydetmişlerdir. Türklerin ataları sayılan Hunların Hakani doğan güneşe tapmak için her sabah karargâhından çıkardı¹⁰⁰; her halde Türk olmiyan "Doğu barbarları,, (dun-hu), Uhuan'lar yuvarlak çadırlarda yaşarlar ve çadırlarının kapıları doğuya karşı idi¹⁰¹. Dinî ayinlerde, bilhassa defin merasiminde yüzü güneye çevirme âdeti,

⁹⁶ Ssanang Ssetsen, sah. 151.

⁹⁷ Malein tercümesi, sah. 71.

⁹⁸ N. İ. Veselovskiy de buna iğaret ediyor, Kamenniya baba, sah. 19.

⁹⁹ W. Barthold, Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, s. 11 (W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge). Sami kelimeler ve Hind kelimeleriyle karşılaştırmaları hakkında bk., meselâ, W. Gesenius, Handwörterbuch über das Alte Test., 10 tabı.

¹⁰⁰ Hyacinth, Sob. sved. v. s. I, 16.

¹⁰¹ Aynı yer, 151.

malûm olduğu veçhile, Çin'de ve Çin nüfuzu altında bulunan kültür sahalarında, meselâ Kore ülkesinde, müşahede edilmektedir¹⁰²; buna göre Doğu kültürünün Çin kültürü tesiriyle giren Güney kültürü tarafından sıkıştırılarak bozkırlardan çıkarıldığını tahmin etmek tabii olur. Güneye tapma âdetini biz, göçebe kavimlerden ilk önce Hitay'larda, yahut Çinlilerin tesmiye ettikleri gibi Kidan'larda görüyoruz. Kidanların yükselmesinden ve Çin tipi devlet kurmalarından çok önce telif edilen "Kuzey hanedanı tarihi,, ne göre bu kavim ataları şerefine kurban sunarken "bütün kış ayları süresince güneye bakarak yiyiniz,, derlerdi¹⁰³. Bu kayda bakılırsa Güney kültürünün Moğolistan'da yayılması Kidanlar hâkimiyeti devrinde (X- XI. yüzyıllarda) başlamış olmalıdır. Cengiz Han zamanında bu kült Moğollara tâbi bütün bozkırlarda devletin resmî kültü olmuştu; bir zamanlar Moğol İmparatorluğu çevresine giren bütün Orta Asya Türk ve Moğol göçebeleri çadırlarının kapıları şimdiki zamanda güneye karşı olmadığını sanmak güç olur. Güney kültürünü kabul ederken Moğol hanlarının kendi kavimlerinin dinî görüşlerine dayanıp dayanmadıkları meselesi izah edilemiyor. Doğan güneş kültü yalnız Türk kavimlerine mahsus olmayıp Moğol Şamanizminde de bulunduğu dair işaretler vardır. Moğollar hakkında İbn-ül-Esir¹⁰⁴ "güneş doğduğu zaman ona taparlar,, diyor; Banzarov "Kara din,, yani Şamanizm hakkında yazdığı eserde aynı sözleri söylüyor¹⁰⁵. Moğol İmparatorluğunun kurulmasıyla meydana gelen siyasî ve kültürel hareketlerin dışında kalan Türk ve Moğol boylarında Doğu kültürünün izlerini bugün dahi buluyoruz. W. Radloff'un müşahedelerine göre Altaylılar kurban

¹⁰² Krş. Opisaniye Korei (Kora tavsifi), I, 388 (Maliye Bak. neşri).

¹⁰³ Hyacinth, II, 91.

¹⁰⁴ Torinberg neşri, XII, 235. krş. W. G. Tisenhausen, Sbornik materiyalov, otnos. k istorii Zolotoy Ordı, sah. 9 ve b. İ. A. Djavahov'un bana anlattığına göre XIV. yüzyıl anonim Gürcü tarihçisi de aynı şeyi söylemiştir; bu kaynağa göre Moğollar «güneşin doğduğu tarafa karşı bakarlar» ve «her sabah güneş doğarken» üç defa «yükürlerdi (Kartl. Tsohovreba çariçe Mari elyazmaları E. Takayvili neşri, sah. 550 ve 597). Aynı kaynak hakkında İ. A. Djavahov ve B. Vladimirtsov'un makalelerine bk. İAN 1917, 1483 ve b.

¹⁰⁵ D. Banzarov, Çernaya vera (Kara din), sah. 14. Japon bilgini Ryuzo Torii'nin (The ancient city of Shang-Ching, Kokka, Heft 249, Teil I u. ff.) dikkate değer, fakat pek te açık olmıyan notu ile krş. Bu notu H. Münsterberg'in Chinesische Kunstgeschichte, II, 38 den naklen alıyorum.

ettikleri atın başını doğuya çevirirler¹⁰⁶; Sereşevskiy'in verdiği malûmata göre Yakutistan'ın hücre yerlerinde evlerin kapıları muhakkak doğuya karşı açılır¹⁰⁷; şamanist Buryat'ların kapıları doğuya karşı konulduğunu B. E. Petri söylemektedir¹⁰⁸. B. Vladimirtsov'un bana anlattığına göre yaşayan Moğol lehçelerinde dört ciheti ifade eden kelimeler Moğol yazı dilindeki anlamlardan başka anlam ifade ediyorlar; *barun* (yani sağ taraf) kelimesi yazı dilinde batı mânasına geldiği halde bazı Moğol lehçelerinde, Orhon Türk yazıtlarında olduğu gibi, "güney,, demektir.

Budizmin tesiri altında Moğolistan'da Şamanî âdetler, bilhassa defin merasim ve ayinleriyle ilgili gelenekler pek çabuk kaybolmuştur. XVII. yüzyılda, yani Budizmin kabulünden sonra, Sanan-seçen'e göre, Cengiz Hanın ak evi (burada ancak bir ev, yani bir çadır zikrolunuyor), yeni bir yere, "dost prensler,, ülkesine nakledilmiştir¹⁰⁹. Bu yer, Huan-he¹¹⁰ ırmağının kolu olan Ulan-moren ırmağına dokülen Çjarnak çayı olsa gerektir; şimdi burada, "büyük ecen horo,, teşkil eden iki ak ev (çadır) bulunuyor ki, bu horo kültü Potanın tarafından tavsif edilmiştir¹¹¹. Burada "altın eham,, ın naklinden bahsolunuyor; Schmidt'in kaydına göre¹¹², bu ehamda Cengiz'in yahut başka bir hükümdarın kemikleri bulunduğu metinden anlaşılmıyor. Schmidt bu münasebetle Tibet'te

¹⁰⁶ W. Radloff, *Aus Sibirien*, 2-te Ausgabe, II, 25. Krş. Potanın, *Oçerki S. - Zap. Mongoli*, IV, 79, not. Altaylıların iptidaî kulübelerinin, yani mahrutî biçimindeki çadırlarının kapıları hangi cihete baktığı hakkında gerek Radloff'ta, gerek başka seyyahlarda malûmat bulamadım. G. N. Potanin «Moğolların çadırlarının kapısı güneye bakar» diyor (*Oçerki S. - Zap. Mongoli*, II, 108). Altay müdekkiki A. V. Adrianov ancak kütüklerden yapılan dört köşeli çadır-kulübelerden bahsediyor ve «kapı güneye bakan duvarın güney-doğu tarafındaki köşesine yakın yerinden açılır» diyor (*Zap. R. Geogr. Ob.*, XI, sah. 296). Mahrutî biçimdeki kulübelere Adrianov rastlamamıştır (Aynı yer, 356).

¹⁰⁷ V. L. Seroşevskiy, *Yakuti*, I, 207.

¹⁰⁸ 5 nisan 1913 senesinde Coğrafya Kurumunun etnoğrafya bölümünde okunan rapor. Rapor sahibinin anlattığına göre çadırın dayandığı dört direktan biri pusulanın gösterdiğine göre tam doğuya karşıdır, kapı ise güney-doğuya bakar, fakat Buryatlara göre kapı doğuya karşıdır.

¹⁰⁹ Ssanang-Ssetsen, sah. 281.

¹¹⁰ Bulunduğu mahal hakkında A. Batorskiy, *Mongoliya*, sah. 132.

¹¹¹ «Pominki po Çingiz-hane (Çengiz hanı anma töreni)» adlı makale (*İzves. İ. R. Geogr. Ob.*, t. XXI den ayrı basım).

¹¹² Ssanang Ssetsen, s. 420.

Buda azizlerinin kemiklerini ihtiva eden altın ehramları zikrediyor ki, bu âdetin Budizm karakterine işaret etmek istiyor. Cengiz Hana ait kemiklerin bir rivayete göre bakır, bir rivayete göre gümüş tabut içinde, arka taraftaki çadırda muhafaza edildiğini G. Potanin'e söylemişlerdir. Gentey dağının güney tarafında - ihtimal ki Kamala'nın puthanesi bulunan yerde - 1654 yılında kurulan bir Buda manastırı vardır ¹¹³. A. M. Pozdneyev, Gentey dağlarına her yıl saygı töreni yapıldığını, bunun için de burada posta istasyonu kurulduğunu söylüyor ¹¹⁴; bu törenin tavsifini Moğolistan'a dair yazılan edebiyatta bulamadım, her halde bu törenin Cengiz Hanın hatırası ve gömüldüğü yer ile bağlı olacağını sanmak güçtür. Men-gu-yü-tszı müellifi başka bir yazılı kaynaktan alarak Batı Moğolistan'da, Sagarı ¹¹⁵ dağının yamaçlarında, Kobdu ırmağı yakınlarında bulunan bir taş heykel hakkında hikâye naklediyor: güya bu Cengiz Hanın heykeli imiş. Bu, "Moğol halk elbisesi giymiş bir insan heykeli," idi ¹¹⁶. İnsan heykellerine (Moğolca hoşo-çulu) dair G. N. Potanin tarafından toplanmış malûmata bakılırsa ¹¹⁷ bu heykel şimdi yerinde yoktur (Dayin-gul gölünün güneyinde bulunan Dayin-Batır heykelini mezkûr heykelin aynı saymak mümkün olmasa gerektir) ¹¹⁸. Eğer bu heykelin Moğol hanlariyle ilgisi varsa (ki çok şüphelidir) Cengiz Hana değil, ¹¹⁹ burada hükümdarlık eden Ügedey torunlarından birine ait olabilir.

¹¹³ A. M. Pozdneyev, *Mongoliya i Mongolı*, I, 493.

¹¹⁴ Aynı yer, 463. Krş. «Her yıl ilkyaz ve güz aylarındaki kurbanlar» hakkında Mengü-yü-mu-tszı, sah. 347. 1899 yılında Rus seferi heyeti tarafında bulunan «Cengiz han yolu», ihtimal ki Gentey'e ulaştıran yoldu. Bu yolu sefer heyeti Tola havzasından Kerulin havzasına giderken bulmuştur (Coğrafya Kurumu tarafından bastırılmakta olan A. D. Rudnev eserine bk., sah. 19). Başka bir «Çengiz han yolu» hakkında (bu yol Kemçik'den Sayan dağları üzerinden Yenisey havzasını takip eder) bk. R. Mintslov. ZWO, XXIII, 304 ve 311.

¹¹⁵ Kobdo ırmağı yakınlarında bulunan böyle bir dağ adı, galiba, Rus edebiyatında yoktur; A. Batorskiy'nin *Mongoliya* adlı kitabının isimler cetvelleriyle G. E. Grum-Grjımalo'unun *Zap. Mongoliya* eserleriyle krş.

¹¹⁶ Men-gu-yü-mu-tszı, sah. 449.

¹¹⁷ Oçerki S.-Zap. Mongolii, II, 64 ve b. Kobdo civarındaki isimler hakkında sah. 67 ve 71.

¹¹⁸ Aynı yer, 72.

¹¹⁹ Uryanha ülkesindeki heykeli «Cengiz han» tesmiye ettikleri hakkında krş. ZW O, XXIII, 299 ve b. ve tablo V, resim 1. Türk tipinde olan bu taşınine, galiba, Moğollarla ilgili olmasa gerektir.

Moğolistan dışında kurulan han korukları İslâm tesiri altında, Moğolistan'da Budizm tesiriyle unutulmalara nazaran, daha çabuk unutuldu. Bunlara dair malûmat pek azdır. Ekseriya korukların durumu hakkında hiç birşey söylenmeden yalnız hanların gömüldükleri yer gösterilmekle iktifa olunuyor; ancak Vassaf, galiba yanlış olarak, Moğol âdetince dahme, yani türbe yapıldığını söylüyor¹²⁰. Altın Orda hanlarının gömüldüğü yer olarak Ural (Yayık) ırmağının aşağı kıyısında¹²¹ bulunan Saraycık şehri gösterilirdi. Tohtogu Hanın defni hakkında Ebülgazi'nin¹²² söylediklerinden anlaşıldığına göre Moğol hanları daha İslâmiyeti kabul etmelerinden önce burada gömülürlerdi. 1333 yılında buradan geçen İbni Batuta, Han mezarlarından bahsetmiyor. 1580 yılında Saraycık şehri Rus Kazakları tarafından tamamiyle tahrip edildi, hattâ ölüleri mezarlarından çıkarıldı¹²³. Nogayların Edige ve Toktamış destanlarındaki Saraycık hakkındaki mısraa P. Falev dikkatimi celbetti; bu mısra da hanların Saraycık şehrinde gömüldükleri ve han kemiklerinin mübarek ve dokunulması yasak olduğu söylenmektedir¹²⁴. Sonraları müslüman olan hanlar müşrik atalarının mezarları üzerine İslâm tipinde türbeler yaptılar¹²⁵. Meselâ, Buharalı Abdullah Hanın 1582 de Sarısu ve Uluğdağ bölgelerine yaptığı seferin tavsifinde Cuci Han mezarı zikredilmektedir¹²⁶. Tarihi rivayetlerin böylece tahrif edilmesinden ötürü defin merasimine ait İslâm müelliflerinin eserlerinde getirilen Moğolca terimlerin tam anlamını tayin etmek çok güçtür; bu terimlerin anlamları şimdiki Moğollara dahi malûm değildir. Meselâ, Arab Filolog'da المقبر (mezar) anlamına gelen موكن¹²⁷, yahut Evliya Çelebi Seyyahatnamesi'ndeki mezarlık anlamına gelen مزارجيل ve شنبتای، شنب¹²⁸ bu gibi terimlerdendir.

¹²⁰ Taşbasma, sah. 52 ve 245. Reşideddin'in غروق kelimesini Katmer'in fransızca tombeau ile tercümesi, elbette, yanlıştır, sah. 417.

¹²¹ Krş. ZWO. XXI, 047.

¹²² Demezov neşri, sah. 174, tercüme, sah. 183.

¹²³ Karamzin, İstoriya G. R., IX, 224, not 663.

¹²⁴ M. Osmanov, Nogayca ve Kumukça metinler, sah. 47 قان سويعكى كيه ديب قان لاردى قويغان سراى جق. Kırgızca қийелі kiyeli kelimesini krş. Budagov Sözlüğünde, II, 183. Radloff Sözlüğü (II, 1343) «kiye-uğursuzluk getiren; felâket alâmeti».

¹²⁵ Misaller krş. ZWO, XXIII, 2.

¹²⁶ Asya müzesi yazma nüshası 574 age, varak 334 b, yine Trudi WO, X, sah. 307, 316 ve b,

¹²⁷ P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o mongolskom yazıke, sah. 89 ve 110.

¹²⁸ Evliya Çelebi metni İstanbul basması, II, 292, V. D. Smirnov antolojisi

Bozkırlarda en son olarak müşrik tipinde yapılan yapı *obo* denilen (taş ve toprak yığınından ibaret) höyüklerdir ki bilhassa Moğollarca bu kült sayılmaktadır. Malûm olduğu veçhile bu *obo*'ların çoğu defin töreni ile ilgili olmayıp ancak yol belgesi olarak yapılmışlardır; ekseriya dağ geçitlerinde bulunurlar. Bu *obo*'lardan tek bir tanesinin yapılışı hakkında tarihî malûmata malik bulunuyoruz: Mirhond'un hikâye ettiğine göre Uluğ Bey 1425 yılında, Orta Asya Moğollarına karşı yaptığı seferde Buralgu denilen yerde, "işaret vazifesi görmesi için, "yüksek ve sağlam bir yapı yaptırdı ki Türkler buna Obo diyorlar,"¹²⁹. Bununla beraber *obo* kelimesinin kurgan defniyle bağılı olduğunu gösteren misallere de raslanır; meselâ, Velihanov'un verdiği malûmata göre, Uluğ tagın batı kısmındaki Edige kayasının tepesindeki "İdige Obası,, denilen *oba* İdige'nin mezarı sayılmaktadır¹³⁰; mümkündür ki *oba* terimi bazan da *taşnine*'lerle bağılı görmüşlerdir. V. V. Sapojnikov Kara İrtiş ırmağının doğusunda vaki bir yerde, seyyahatini tevsif ederken, "iki taşnine,, heykelini zikrederek bu heykellerin "bu mahallerin "Kara Oba,, tesmiye edilmesine sebep,, olduğunu söylüyor¹³¹.

(Obraztsoviya proiz. osmanskoy literaturı), sah. 96. Yine krg. W. Barthold, Etnogr. Obozreniye, 84-85. kitap (1910), sah. 40. Şimdiki Moğolların buluş («eski mezar») kelimesiyle de krg.

¹²⁹ Mirhond'un metni Uluğ Bey ve zamanı adlı eserime ilâve edilecektir.

¹³⁰ Ç. Ç. Velihanov eserleri, N. İ. Veselovskiy neşri, sah. 224.

¹³¹ V. V. Sapojnikov, Mongolskiy Altay, Tomsk 1911 (Tomsk Üniversitesi Haberleri 44. kitap) sah. 167.

